

Staré ovocné sorty Bielych Karpát

V. Mertan: Old Fruit Sorts of the Biele Karpaty Mts. Život. Prostr., Vol. 31, No. 2, 80–83, 1997.

The Biele Karpaty Mts are important from the viewpoint of conservation of the genepool of domesticated but also wild plants. Due to the dispersed kopanitse settlements, natural and climatic conditions, many kinds of fruit-trees have arisen here, or have been conserved. It is a pity, that together with disappearing settlements and decreasing care of landscape also fruit-trees are disappearing from the Biele Karpaty Mts.

Local old breeds of fruit-trees of low requirements, in the past of great importance for the population living here, were utilizable in different ways – drying, production of destillates, jams, but also direct use – are now irretrievably disappearing.

Today, many old sorts are important as an understock for new, modern, well-bearing but consistent fruit-trees, they can be used in planting as an aesthetic element for their unusual shape and colour of leaves, rich blossoming and luxuriant growth. KOZA, the protective altruists, association deals with the protection and promotion of old sorts of fruit-trees, and the Department of Genetics at the Agricultural University determines unknown material and thus serves as the scientific guarantor.

Ovocinárstvo malo v Bielych Karpatoch vždy veľkú tradíciu. Prevažne južne orientované svahy poskytovali dobré podmienky na pestovanie ovocných stromov. Obyvatelia dedín a kopanic vedeli využiť každý vhodný kúsok pozemku, a tak sa ovocné stromy pestovali na všetkých medziach, popri poľných cestách, na lúkach, v záhradách i pri domoch.

Poskytovali ovocie i príjemný chládok, kvitnúce boli potechou pre oko. Svojimi mohutnými koreňmi dokázali držať medze, koruny vzdorovali silným vetrom i mrazom, listy zatienili páliace slnko.

Vznik a význam druhového bohatstva ovocných odrôd

Biele Karpaty sa vyznačujú veľkou členitosťou terénu, hlbokými dolinami oddeľujúcimi od seba jednotlivé osady. Najvyššie vrcholky Bielych Karpát sa blížia k výške 1000 m n. m. Pri osídľovaní, samozrejme, človek obsadzoval ako prvé výhodnejšie, nižšie polohy. Okolo domu, ale aj na medziach a lúkach zasadil ovocné stromy a krajina postupne dostávala nový ráz. Nebola to zmena k horšiemu. Semená kultúrnych rastlín a vrúbce ovocných drevín si obyvatelia prinášali zo svojich pôvodných bydlísk, z miest, kde slúžili na vojne a podobne. Vyberali väčšinou tie, ktoré vydržali aj drsnejšie klimatické podmienky, dokázali prinášať

dobrú úrodu a poskytovali čo najkvalitnejšie ovocie. Na ovocné stromy sa vtedy kládli iné požiadavky ako dnes. Nebolo veľa času sa o ne starať, orezávať ich, prípadne ošetrovať proti škodcom, väčšinou za minimálnej starostlivosti poskytovali dobré úrody. Pretože sa pestovali vždy ako vysokokmenné, veľmi častým spôsobom zberu úrody bolo otriasanie, prípadne obíjanie palicou. Aj napriek nešetnému zaobchádzaniu vydržalo ovocie často celú zimu, až do jari. Využitie ovocia bolo tiež rozmanitejšie ako dnes. Hrušky nevhodné na priamy konzum sa mnohokrát ukázali chutné ako pečené alebo sušené, trpké jabĺčka koncom zimy zosladli, z plánok sa robievala pálenka, prípadne úplne nepoužiteľné ovocie, ako aj všetky prebytky, skonzumovali domáce zvieratá. Človek bol vďačný za akékoľvek kvalitné ovocie a vedel ho aj patrične využiť. Snažil sa pestovať rôzne odrody – ak niektorá odroda nezarodila, mohla priniesť úrodu iná.

Príčiny druhovej rozmanitosti starých ovocných odrôd v Bielych Karpatoch:

- roztrúsené kopaničiarske osídlenie, osady boli od seba izolované,
- veľké výškové rozdiely a členitosť terénu,
- vedomé pestovanie ovocia človekom a udržiavanie širokého sortimentu ovocných odrôd na špeciálne účely,

- náhodné rozširovanie semenáčov človekom i lesnou zverou a spätný výber jedincov s kvalitnými vlastnosťami.

Pestovanie ovocných stromov v minulosti

Najdôležitejšími ovocinárskymi oblasťami Bielych Karpát boli Bošácka, Lednická a Súčanská dolina a oblasť Myjav. Žiaľ, nie sú k dispozícii presné čísla, na ilustráciu sa dá použiť neoverený údaj z obdobia prvej republiky, keď obec Bošáca produkovala ročne 28 000 l pálenky (slivovice, hruškovice) a 37 t sušeného ovocia. Sušené ovocie slúžilo jednak ako zdroj potravy v zimnom období i ako dôležitý obchodný artikel – predávalo sa až do Budapešti a iných veľkých miest.

Ovocné stromy sa pestovali extenzívnym spôsobom, často na veľkej ploche, ich hustota však bola malá. Jablone a hrušky sa štepili do plánoch, začínali síce rodiť neskôr, mali však mohutný vzrast a dožívali sa bez ošetrovania vysokého veku – sto i viac rokov.

Ovocie malo vďaka svojim rozdielnym vlastnostiam skutočne rozmanité použitie: používalo sa na výrobu džemov a lekvárov – obzvlášť slivky a belice; bolo surovinou na výrobu kvalitného alkoholu – hlavne slivky a belice, ktoré boli obzvlášť cenené pre svoju arómu. Hrušky Šemendzie sa pridávali do slivovice, kvôli získaniu osobitej chuti. Slúžilo aj ako hlavné jedlo (pečené hrušky Madžie hlavy zo Súčanskej a Bošáckej doliny); dalo sa skladovať celú zimu, aj otriasané zo stromov a zberané zo zeme, vďaka svojej schopnosti zahojiť si rany a nepodliehať hnilobe (jablká Zelenka z Myjavy, Syrček z Krivoklátu); slúžilo ako prirodzené jarné krmivo pre včely – po jesennom usušení a jarnom namočení do vody (maličké hrušky Drisľavky z Lednickej doliny a okolia); bolo vhodné na sušenie (hrušky Hajcarky a Dlhohnátky z Bošáckej doliny, Dobrienky z Krivoklátu, Bielovka z Dolnej Breznice, Rebrovka z Lednice, ale aj mnohé ďalšie odrody, ktoré dnes už len ťažko môžeme nájsť). Slúžilo aj ako liečivo – usušené plody, podobne ako aj veľmi vyhľadávaná pálenka z oskoruše, sa používali proti hnačke. Najnovšie výskumy potvrdili v plodoch oskoruše, ako aj väčšiny starých ovocných sort, vysoký obsah pektínov, pôsobiacich antibakteriálne a ako silné antimutagény aj protirakovinovo (hlavne proti rakovine hrubého čreva); z usušeného ovocia sa v zimnom období varili chutné čaje.

Kolektivizácia a úpadok ovocinárstva

V období 1. republiky ovocinárstvo ešte stále predstavovalo jedno z najdôležitejších odvetví v hospodárení bielokarpatských dedín a kopaníc. Bohužiaľ, prišiel rok 1948 a s ním kolektivizácia. Porušilo sa vyvážené spolunažívanie človeka s prírodou, ktoré sa tvorilo stá-

Kvitnúca hruška ako krajnotvorný prvok (Horné Orechové pri Trenčíne)

ročia. Onedlho prišlo obdobie rekultivácií, čo spočívalo hlavne vo vytŕhaní ovocných stromov, rozorávaní mezdí a sceľovaní pozemkov.

Ďalší úder prišiel v období 1969–1971, keď vtedajšia vládna moc vydala príkaz na tzv. "dosocializáciu kopaníc". Odniesli si to opäť hlavne ovocné stromy, posledné zvyšky ovocných sádov vytŕhali aj tam, kde družstevníci nachceli a ani nemohli hospodáriť. V nasledujúcom období, až do r. 1990, sa robili ďalšie rekultivácie. Situácia dnes je neradostná. Posledné zvyšky ovocných stromov sa nachádzajú v záhradách priamo pri domoch, či zabudnuté na medziach a lúkach. Stromy sú niekedy i viac ako sto rokov staré, a hoci ešte dávajú úrodu, ich osud je neistý. Niektoré usychajú a hynú prirodzene, vekom. Staré sady a záhrady ľudia postupne čistia a vyrubujú. Dôvody sú rôzne – nová výstavba, strach zo škôd spôsobovaných padajúcimi suchými haluzami, alebo len na použitie ako palivové drevo.

Staré sorty jabloní v Bielych Karpatoch

Batul – pochádza zo Sedmohradska. Je to odroda nenáročná na polohu, netrpí chorobami, dobre sa prepravuje, má výbornú chuť.

Borovinka (Charlamovski) – jedna z najchutnejších skorých letných odrôd jabloní. Nedá sa pestovať na zákrskoch.

Cár Alexander – odolná voči mrazu, vhodná aj do vyšších polôh. Plody má veľmi chutné, ale málo trvanlivé.

Jadernička moravská – veľmi nenáročná, pôvodom z Valašska. Má výbornú chuť, je dobre skladovateľná, všestranne použiteľná.

Odrody, ktoré sa vyskytujú v okolí Trenčína

Syrček – hlavne v obciach Krivoklát a Červený Kameň. Plody nehniajú ani po otláčení.

Brokáč – v Súčanskej doline. Plody sú menšie, veľmi tvrdé, vydržia do leta. Stromy sú odolné voči chorobám, plodí každý rok.

Ďatlovské – v Bošáckej doline. Veľmi sladké, vhodné na sušenie.

Myjavská zelenka – odolná voči chorobám, dokáže si zahojiť otláčené miesta.

Vandlíky – stará nenáročná odroda rozšírená po celom Slovensku. Má malé, ale trvanlivé a chutné plody.

Staré ovocné sorty a súčasnosť

Staré ovocné odrody majú oproti moderným, vyšľachteným, mnohé výhody a prednosti, ktoré môžu priniesť v budúcnosti úžitok a finančný efekt. Predovšetkým, a to je najdôležitejšie, sú cenným dedičstvom minulosti. Sú nositeľmi mnohých vlastností, ktoré, ak sa použijú v ďalšom šľachtení, môžu priniesť veľmi zaujímavé nové odrody ovocia. Ak ich však necháme vyhynúť, tieto cenné vlastnosti, získavané celé stáročia, sa nenávratne stratia a nikto už také stromy nedokáže znova vypestovať.

Hľadajú sa odrody odolné voči chorobám, nevyžadujúce chemické ošetrovanie. Staré odrody neboli nikdy chemicky ošetrované, a predsa dokázali prinášať veľké úrody. Bude treba medzi nimi nájsť také, ktoré vydržia nepriaznivé zmeny životného prostredia. To sú úlohy do budúcnosti. Staré ovocné sorty sa však dobre uplatnia už v súčasnosti. Mnohé neuvážene rozorané polia sú ohrozované eróziou. Hľadajú sa stromy vhodné k poľným cestám, na skrášlenie okolia domov, na ozelenenie sídlisk. Prečo by sa nemohli použiť na tieto účely práve

staré ovocné dreviny? Tieto stromy možno pestovať extenzívne, bez veľkej starostlivosti. Ak sú zaštepene na plánke, dožívajú sa vysokého veku, aj keď začínajú rodiť neskôr (prevažne ako desať až pätnásťročné).

V súčasnosti sa začína dbať na správnu výživu, s čím súvisí aj vysoký dopyt po chemicky neošetrenom ovocí. Sme pripravení nasýtiť tento trh?

Do pozornosti sa opäť dostáva sušené ovocie. Sušené slivky sa dovážajú zväčša z krajín bývalej Juhoslávie. Pritom v našich bielokarpatských dedinách doteraz stoja funkčné sušiarne ovocia a nezamestnanosť v regióne je pomerne veľká. Medzi hruškami je niekoľko zaujímavých starých sort, veľmi vhodných na sušenie, ktoré sa po otrášení zberajú zo zeme a sušia vcelku. Tieto vlastnosti sú predpokladom na úspešné priemyselné spracovanie vo veľkom. Veľmi zaujímavé môžu byť pre priemyselné spracovanie aj niektoré odrody jabloní, hlavne pre vysoký obsah pektínov v plodoch.

Možnosti zachovania starých ovocných odrôd

Možností zachovania starých ovocných odrôd je viacero. Je zrejme, že len veľmi ťažko sa podarí obnoviť pôvodné počty ovocných stromov. Neexistuje totiž spôsob, ktorý by nahradil prácu starých gazdov na kopaničiach.

Jedným z riešení, ako zachrániť ovocné stromy, je vytvoriť špeciálne sady, kde by sa sústredil čo najväčší počet ovocných odrôd, aspoň v niekoľkých exemplároch. Založenie takýchto genofondových sadov (repozitárií) nie je finančne veľmi náročné, v porovnaní s dôležitou záchrany genofondu starých ovocných drevín. Pri takomto sústredení je však veľké riziko, že akékoľvek poškodenie sadov by viedlo k úplnému zániku uchovávaných odrôd. Je tu však ešte aj ďalší problém. Existuje vnútrodrohová genetická rozmanitosť a keď sa zníži počet jedincov, ktoré pretrvávajú, nastáva tzv. genetický drift, odplavenie génovej variability. Repozitáriá môžu slúžiť len ako poistka, ale nemôžu zabezpečiť vnútrodrohovú evolúciu, pretože majú uniformné podmienky.

Ďalšia z možností záchrany starých ovocných sort je priama výsadba do terénu pri ozeleňovaní krajiny, hlavne pri zavádzaní územných systémov ekologickej stability do praxe. Táto možnosť je síce na prvý pohľad finančne náročnejšia, v budúcnosti však môže priniesť efekt v podobe oživenia a skrášlenia krajiny. Týmto spôsobom bude tiež zabezpečené pokračovanie vnútrodrohovej evolúcie.

K záchrane môžu prispieť aj obyvatelia dedín a kopaníc Bielych Karpát tým, že budú na svojich pozemkoch vysádzať aj staré ovocné sorty, tak ako začali obyvatelia kopanice Grúň v Bošáckej doline, obce Lednica, či niektorí ďalší.

Staré sorty hrušiek v Bielych Karpatoch

Solanka – pochádza z obce Solany v Severočeskom kraji, kde sa našla pravdepodobne ako náhodný semenáč. Patrila medzi naše najúrodnejšie sorty, je odolná voči chorobám, plody má stredne veľké, s belavou šfavnatou dužinou, má sladkú, veľmi príjemnú chuť. Je ešte stále pomerne rozšírená, hlavne v Čechách, v ovocných škôlkach ju však prestali množiť pre jej nadmerný rast.

Špinka – pôvod je neznámy, patrí k najstarším odrodám. Plody má malé, ale chutné. Je odolná voči chorobám i mrazom.

Bollvilleriana – bola nájdená v Alsasku (SRN) pred r. 1650. Je to pravdepodobne medzirodový kríženec medzi hruškou a jarabinou mukyňou (*Pirus communis a Sorbus aria*). Z jej semena bola vypestovaná hruška Tatarova.

Hohensaatenská – pochádza z Nemecka. Je nápadná hlavne úzkou valcovitou korunou, má veľké a sladké plody, ktoré majú len krátku trvanlivosť.

Kozačka stuttgartská – pochádza z Nemecka, kde bola nájdená ako náhodný semenáč. Rastie veľmi zdravo a bujne, vytvára vysoké ihlanovité koruny, ale práve pre mohutný rast a malé plody sa od jej pestovania upustilo.

Muškatelka turecká – veľmi stará odroda, ktorá sa u nás pestuje od nepamäti. Podobne, ako ostatné staré odrody, vyniká mohutným rastom a má malé plody. Chuť má mierne sladkú, aromatickú s muškátovou vôňou.

Windsorská – pochádza s Anglicka. Je to veľmi stará odroda. Plody má veľké, fľaškovitého tvaru podobné pastornici. Dozrieva koncom septembra.

Šidlenka – stará odroda pochádzajúca z Moravy. Je veľmi odolná, vynikajúcej chuti, veľmi vhodná aj na sušenie.

Odrody vyskytujúce sa v okolí Trenčína

Orešianka – nájdená v obciach Červený Kameň a Krivoklát. Miestna odroda dozrievajúca koncom augusta. Vhodná na sušenie, výrobu pálenky i priamy konzum. Nedá sa dlhodobo skladovať.

Drisľavka – vyskytuje sa tam, kde aj Orešianka. Má veľmi malé, avšak neuveriteľne sladké plody.

Dobrienka – má plody podobné Drisľavke, sú o niečo väčšie.

Madovka – jediný známy strom sa nachádza v obci Mikušovce. Malé žlté sladké plody dozrievajú v polovici augusta.

Prasietka – je zatiaľ rozšírená v okolí Dolnej a Hornej Súče. Je to jedna z najlepších hrušiek na sušenie. V okolí Bošáce sa pestuje pod názvom Michalka.

Krvavnička – odroda pozoruhodná červeným sfarbením dužiny. V minulosti sa pestovala na celom Slovensku.

Dlhohnátka – mohutné stromy rastú hlavne v okolí Bošáce. Plody sú vhodné na sušenie a na výrobu pálenky. Vyniká hlavne vysokými úrodami.

Hajcarka – vynikajúca na sušenie i zaváranie.

Madžie hlavy – plody veľké a veľmi tvrdé. Konzumovali sa hlavne pečené.

Šemendzia – odroda poskytujúca údajne najkvalitnejšiu pálenku.

Stará čerešňa v Drietomskej doline (osada u Mrázikov)

